

UZ PROBLEM ROBOVLASNIČKE DRUŠTVENO-EKONOMSKE FORMACIJE

Oleg Mandić

I

Prije više od četvrt stoljeća prof. Jaroslav Šidak, kojem posvećujem ove retke, omogućio mi je da publiciram jedan od svojih prvih radova u kojemu sam se kritički osvrnuo na određene nelogičnosti u Engelsovoj periodizaciji razvitka prvobitne zajednice.¹ Prihvativši Morganovu podjelu na divljaštvo i barbarstvo, svako od ovih razdoblja s tri stupnja — nižim, srednjim i višim — Engels je to uradio pod utjecajem velikog autoriteta što ga je taj pisac uživao u etnologiji.² Pritom je također prihvatio nelogičnosti koje dolaze do izražaja kad se Morganova periodizacija usporedi s konkretnim činjenicama.³ U svakom slučaju treba imati na umu da su mnoge od tih činjenica postale dostupne i poznate tek u XX stoljeću.

Za temu ovoga rada pisac je ponovno izabrao jedan od problema u vezi s periodizacijom — onaj o robovlasničkoj društveno-ekonomskoj formaciji kao posebnoj etapi u razvitku ljudskih društava. Ponovno je aktualno Engelsovo gledište zato što je on kompozicijom svojega »Porijekla porodice, privatnoga vlasništva i države« stvorio premise iz kojih izlazi takav zaključak. I ponovno je aktualna primjena onih istraživačkih tehnika koje su dragocjene u metodologijskom aspektu opusa prof. Šidaka — kritički odnos prema shemama i njihovo provjeravanje na konkretnim činjenicama.

Nastupajući tako, slijedimo Engelsovu uputu, kojom je istaknuo da povijest valja izučavati nanovo.⁴ To znači da tekovine povijesne znanosti treba

¹ O nacrtu razvojnih stepena u prvobitnoj zajednici, *Historijski zbornik* (dalje citiram HZ), sv. I, 1948.

² Postanak porodice, privatnog vlasništva i države u: K. Marx — F. Engels, Izabrana djela, Zagreb, 1950, sv. II, str. 159. i sl.

³ U pojmu prvobitne zajednice obuhvaćena su npr. također prijelazna razdoblja prvobitnoga stada (prijelaz iz životinjskog u ljudsko društvo) i vojna demokracija (prijelaz iz prvobitne zajednice u oblike klasnog društva). Oni samo djelomično sadrže elemente prvobitne zajednice — prvo razdoblje kao elemente novoga, koje će se potpuno razviti da karakterizira sve njezine strukture. Vojna ih demokracija sadrži kao elemente prošlosti što ih novi, klasni odnosi dijalektički ukidaju.

⁴ Pismo Engelsa K. Schmidtu od 5. VIII 1890. u: K. Marx — F. Engels, Izabrana djela, sv. II, str. 454.

podvrgnuti preispitivanju u svjetlu otprije poznatih i novih činjenica. Svrha toga postupka postizava se kritičkom analizom činjenica uz valorizaciju onih njihovih aspekata koji su prije bili metodologijski zanemareni. Takve kritičke analize upućuju na to da se politički aspekti povijesnih zbivanja — vladari, dinastije, ratovi, bitke itd. — sve više potiskuju u pozadinu kao njihovi sekundarni aspekti, dok u prvom planu sve više dolaze do izražaja dinamika velikih narodnih masa odnosno društvenih grupa i ekonomski i drugi uvjeti koji determiniraju ta zbivanja. Politička povijest povlači se pred socijalnom poviješću određenih društava u zbivanjima u kojima dolazi do izražaja interakcija različitih elemenata društvene strukture — i društvenog temelja i nadgradnje — (i društvenih grupa koje su nosioci tih interakcija).

Istraživanja što se vode u tom cilju polaze od konkretnih činjenica. Na drugoj strani ona treba da imaju određena mjerila prema kojima će se ocjenjivati činjenice s obzirom na njihovo klasificiranje u znanstvene sisteme, ali uz napomenu da će se ta mjerila neprekidno usavršavati i dotjerivati usuglašavajući ih s onim činjenicama s kojima se razilaze.

Sheme su mjerila podvrgnuta neprekidnoj akciji njihova provjeravanja u svjetlu onih činjenica iz kojih su izvedene. Kritička analiza opravdanosti pojma robovlasničke društveno-ekonomske formacije jedan je dio te akcije.

II

Već dugo vremena postoji niz kritika na dogmatizam te se u nauci vodi borba protiv shvaćanja što iz njega izvire. To je pozitivno. Ali je negativno to da se često dugo vremena vuku dogmatski poštapani predrasude, koje se akritički prenose s pokoljenja na pokoljenje. Jedna od takvih dogmatski temeljenih premisa jest posebna robovlasnička društveno-ekonomska formacija u okviru metodologijske sheme društvenog razvitka.

Ta danas u marksizmu općenito prihvaćena shema prikazuje da je »ljudsko društvo« u svojem razvitku prošlo slijedeće etape svojeg razvitka: prvobitnu zajednicu, robovlasništvo, feudalizam i kapitalizam, dok se poslije oktobarske revolucije u Rusiji god. 1917. otvara novo razdoblje socijalizma.

Pripremio ju je Engels, u svojem radu »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države«.⁵ Slijedeći Morgana, analizirao je oblike prvobitne zajednice najprije u Sjevernoj Americi, zatim u staroj Grčkoj i Rimu a i među Keltima i Germanima. Na tom je temelju izveo implicitni zaključak da je opisani razvitak tipičan za sva društva s obzirom na njihov prijelaz iz razdoblja barbarstva u eru civilizacije. Takav je zaključak povlačio za sobom još jedan nužan, iako netočan izvod. Budući da u razdoblju civilizacije u Grčkoj i Rimu postoji ropstvo, onda ovo postaje osnovna značajka prvih civiliziranih društvenih oblika.⁶ Kao što ćemo to kasnije bolje sagledati, došlo je do logičke greške pars pro toto.

⁵ L. H. Morgan, *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism, to Civilization*, London 1877.

⁶ Unatoč činjenici da se ono nije autohtono razvilo ni kod Kelta ni u Germana, izuzevši kućnu poslugu prije stabilizacije ovih naroda na području Zapadnog Rimskog Carstva.

Na taj je način Engels, uzevši za primjer Grčku i Rim, naveo na zaključak da svaka civilizacija počinje s ropstvom, koje je karakteristično za prve njezine faze. Ne ulazeći u dubinu problema, vjerojatno misleći da je Engels zbilja tako mislio, Lenjin je prihvatio tu pogrešnu pretpostavku nuzgred govoreći o robovlasničkoj društveno-ekonomskoj formaciji.⁷

Konačnu redakciju tog pojma kao i sheme društvenog razvitka dao je Staljin u svojem »Ogledu o dijalektičkom i historijskom materijalizmu«. Pošto je zbijeno prikazao razvitak sredstava rada, Staljin navodi da je to »opća, i te kako nepotpuna slika razvitka proizvodnih snaga društva u toku historije čovječanstva«. To mu ne smeta da na temelju tih primjera potcrta da su se u istom razmjeru razvijali »proizvodni odnosi ljudi, njihovi ekonomski odnosi«. »Povijest poznaje pet osnovnih tipova proizvodnih odnosa: prvobitno-zajednički, robovlasnički, feudalni, kapitalistički i socijalistički«... »U robovlasničkom poretku proizvodni odnosi temelje se na vlasništvu robovlasnika nad sredstvima za proizvodnju, a također nad radnikom u proizvodnji — robom kojega robovlasnik može prodati, kupiti, ubiti kao blago.«⁸

Što se tiče znanstvene vrijednosti shema, još je uvijek mjerodavno Marxovo mišljenje izraženo u »Njemačkoj ideologiji»: »Na mjesto filozofije, najviše što će se moći uraditi jest staviti sintezu najuopćenijih rezultata što ih je moguće apstrahirati prilikom istraživanja povijesnog razvitka ljudi. Ove apstrakcije, uzete po sebi, odvojene od stvarne povijesti apsolutno nemaju nikakve vrijednosti. Najviše čemu mogu služiti jest da se lakše klasificira povijesna građa i da se prikaže redoslijed njezinih posebnih stratifikacija. Ali poput filozofije one nipošto ne daju recept, shemu, prema kojoj se mogu prilagoditi historijske epohe. Poteškoće nastaju samo onda kada se, nasuprot tome, počinje istraživati i klasificirati ta građa.«⁹

Ovim se Marxovim riječima ne bi imalo što dodati, izuzevši napomenu da lakše klasificiranje povijesne građe prema shemi, koja se temelji na »stvarnoj povijesti« pojedinih društava, ima također didaktičke implikacije. U udžbenicima povijesti nastavni se materijal raspoređuje po onoj shemi koja je prihvaćena od nadležnih nastavnih organa kao ispravna. Ako je dotična shema zbog bilo kojeg razloga netočna, onda čitavi naraštaji đaka i studenata dobivaju iskrivljenu sliku o historijskom razvitku čovječanstva. I to se događa baš u ovom slučaju.

Brzo će biti četvrt stoljeća što se okomljujemo na staljinizam i njime uvjetovan dogmatizam, što smo odbacili mnoge i mnoge njegove komponente, koje su se pokušale nametnuti poslije oslobođenja.¹⁰ Ali to nimalo ne smeta da se još povlače neki dogmatski prežici, koji nemaju nikakva opravdanja zato što proturječe onome što Marx naziva »stvarna povijest« koju čine kon-

⁷ V. Lenjin, O gosudarstve, Sočinenija, izd. IV, 1950, sv. XXIX, str. 438.

⁸ J. Staljin, Voprosy leninizma, Moskva 1946, str. 554—555.

⁹ K. Marx—F. Engeljs, Sočinenija, izd. II, Moskva 1955, sv. III, str. 43. (Prvi odlomak potcrtao O. M., ostalo K. Marx). Lenjin je prihvatio Marxovu misao dajući joj naziv »društveno-ekonomska formacija« ili »ekonomska društvena formacija« (Što su prijatelji naroda u Sočinenija, sv. II, str. 123. i sl.)

¹⁰ Odumiranje državnopravnog sistema kao posljedica uvođenja samoupravnih struktura, ukidanje raznih birokratskih struktura i borba protiv birokratizma, likvidacija administrativno-prinudnog formiranja seoskih zadruga itd.

kretno činjenice iz povijesti pojedinih društava. Jedan takav prežitak jest mit o posebnoj robovlasničkoj društveno-ekonomskoj formaciji.

Da ne bude nesporazuma, valja naglasiti da u našoj naučnoj sredini često dolazi do izjednačavanja dogmatike i sistematike, tj. one komponente koja svaku znanost čini znanošću, jer je uvjet za utvrđivanje novih zakonitosti razvitka na tom području. Takav je slučaj prilikom povika na historicizam, što je dižu empiričari i pragmatisti, makar sami sebe nazivali marksistima. To se događa prilikom pokušaja da se utvrde povijesni tokovi kako bi se na temelju zbivanja prošlosti mogle uočiti smjernice razvitka. Ta je spoznaja uvjet da se pravovremeno poduzimaju političke mjere da se uklanjaju one razvojne tendencije koje su suprotne načelnoj liniji društvenog razvitka i koje ju koče, i da se potiču one koje su nosioci progresa. Obično, da ne kažemo po pravilu, povika na historicizam temelji se na nepoznavanju povijesti i na strahu da bi se to neznanje moglo pokazati prilikom odnosnih rasprava. Zbog povike na historicizam strada i sistematika, ukoliko se sastavljanje sistema, koji predstavlja strukturu svake znanosti, kvalificira kao pravljenje dogmatskih shema. Takvo shvaćanje naročito dolazi do izražaja kada je riječ o shemi društvenog razvitka.

Posve se slažemo da bi bila dogmatika navlačiti konkretna društvena uređenja i stvarne društvene pojave, od kojih se ona sastoje, na unaprijed određene sheme, ističući one elemente koji odgovaraju njezinim komponentama i prešućujući druge što se s njome ne slažu. Ali nije dogmatika kada se u procesu stvaranja periodizacije polazi od konkretnih društvenih uređenja. Pritom se za osnovu uzima zajedničko mjerilo vrijednosti — isti stupanj razvitka proizvodnih odnosa kakvi postoje između pripadnika eksploatatorskih klasa kao i članova eksploatiranih klasa u nekom povijesnom času, koji ne mora biti isti za svako konkretno društvo.¹¹

I takvo je određivanje mjerila vrijednosti preširoko. Ono izjednačava sve grane proizvodnje ne vodeći računa o tome koja je od njih najvažnija za ekonomiku dotične države i koja pruža temelj za egzistenciju čitavoga društva, dok druge grane proizvodnje imaju sporedni i supsidijarni karakter. Utvrđivanje one proizvodne komponente u privredi koja ima primaran karakter i stupnja razvitka odnosâ od kojih se ona sastoji, predstavlja zajednički nazivnik. Taj se nazivnik određuje posebno za svako konkretno društvo i posebno za pojedine faze njegova razvitka. Tako se dobivaju *konkretno* činjenice iste vrste koje se mogu uspoređivati između sebe na temelju istih osobina. Ako u tim istim osobinama ima varijabla, onda će se o tim razlikama voditi računa u povijesnoj dimenziji, povezujući u istom apstraktnom pojmu, što izražava istovjetnost razvojnih stupnjeva pojedinih osobina u konkretnim pojavama iz raznih epoha.

¹¹ Ova napomena potječe od činjenice da se pojedina konkretna društva nejednolično razvijaju zbog razlika u uvjetima mjesta i vremena, tj. geografskog položaja, prirodne okoline, stupnja razvitka ekonomike i pojedinih njezinih grana u zavisnosti od ove, razvojnog stupnja njezinog ljudskog faktora, intenzivnosti klasnih sukoba i borbe elemenata novih odnosa s prežicima prošlosti, odnosa sa susjednim društvima itd.

Društveni procesi koji su ostvarivali buržoaska društvena uređenja odvijali su se u razno vrijeme u različitim zemljama — Holandija od 1568. do 1648, Engleska od 1640. do 1688, Sjedinjene Američke Države od 1763. do 1776, Francuska od 1714. do 1789, Habsburška monarhija od 1815. do 1848, Njemačka od 1814. do 1849, Rusija od 1856. do ožujka (veljače po Julijanskom kalendaru) 1917. Ali ova razlika u povijesnom tempiranju ništa ne mijenja na činjenici da je svagdje riječ o društvenim procesima koji su u tim državama kulminirali u buržoaskim revolucijama i dovodili na vlast razne frakcije buržoaskih klasa. Na taj se način ispoljava zakonitost u slučajnostima društvenih, a to znači povijesnih zbivanja.

Zadatak je razvojne sheme da u glavnim crtama prikaže opće zakonitosti pojedinih epoha društvenih kretanja. Te su opće zakonitosti izvedene iz onih osobina koje su karakteristične za sva društva kad se na istom stupnju razvitka nalazi ona grana proizvodnih odnosa, odnosno privrede koja je determinantna za dotičnu razvojnu epohu. A determinantna je zato što u tom društvu čini temelj njegove privrede, političko-pravne organizacije i kulturnih tekovina. Opće zakonitosti izražene u shemi društvenog razvitka predstavljaju apstrakciju. Stoga se u svojem čistom vidu one ne mogu sve zajedno pojaviti ni u jednom društvu. Svako je društvo skup slučajnosti što nastaju djelovanjem općih zakonitosti usred interakcije posebnih zakonitosti koje su karakteristične za to društvo zato što su uvjetovane za nj specifičnim materijalnim uvjetima mjesta, vremena i kretanja, tj. njegova razvitka. Te slučajnosti, koje nisu ništa drugo već konkretne društvene pojave, mogu u većoj ili manjoj mjeri više ili manje točno prikazivati pomoću mnogobrojnih varijacija svojih javnih oblika one opće zakonitosti koje se u njima pojavljuju. Ali one neće i ne mogu nikad biti jednake ovima zato što su konkretne pojave materijalnoga svijeta, dok su zakonitosti apstrakcija izvedena iz njih.

Identifikacija sheme s nekim konkretnim društvenim uređenjem ne bi vodila računa o još jednoj pojavi, a to je sukob između elemenata prošlosti i onih budućnosti, koji se u svako doba i na svakom mjestu odvija u svakoj razvojnoj etapi toga društva. Drugim riječima, to je sukob između novoga, što nadire u sadržaju društvenih odnosa, i staroga, što nastoji da održi svoje pozicije u društvenom sistemu i da u što većoj mjeri odgodi svoj nestanak. Ova interakcija između pojava — slučajnosti što su nastale aktivnošću općih zakonitosti prošle epohe i onih koje se razvijaju kao javni oblici općih zakonitosti nove, neprestano je prisutna u svakom društvu i osnovna je zakonitost njegova razvitka. Intenzivnost te interakcije varira. Ona se može odvijati u onoj društvenoj situaciji u kojoj još prevladavaju stari odnosi, koji čitavom društvenom sistemu daju pečat stabilnosti. Isto takav dojam stabilnosti pruža razdoblje poslije revolucije kada se novi društveni sistem učvrsti provodeći proces likvidacije i prevladavanja elemenata prošlosti. Ali ima razdoblja u povijesti svakoga društva u kojima je veoma oštar sukob između elemenata prošlosti i onih budućnosti, determiniranih različitim općim zakonitostima, svojstvenim raznim društveno-ekonomskim formacijama u shemi društvenog

razvitka. Takva razdoblja, u kojima je sadržaj društvenih odnosa dvostran¹² uz velik intenzitet njihove napetosti, nije moguće svrstati ni u jednu komponentu sheme društveno-ekonomskih formacija.¹³ Stoga tu shemu valja upotrijebiti pojmom prijelazne epohe. U tom pojmu izražene su one specifične opće zakonitosti koje se ispoljavaju u konkretnim društvima, podvrgnutim visokom stupnju intenzivnosti sukoba između elemenata dosadašnjeg društvenog uređenja i novih društvenih odnosa koji traže njegovo prestrukturiranje u duhu onih načela što ih ostvaruju nosioci tih novih odnosa.¹⁴

Iz toga izlaze ovi zaključci: 1. Shema društvenog razvitka treba da obuhvati ne samo društveno-ekonomske formacije nego i prijelazna razdoblja između njih zbog specifičnog karaktera općih zakonitosti ovih; 2. Ona je skup apstraktnih pojmova u kojima se ispoljavaju opće osobine konkretnih društava, koja se nalaze na istom stupnju razvitka proizvodnih odnosa; 3. Svaka komponenta sheme (društveno-ekonomska formacija i prijelazno razdoblje) formulirana je na temelju onih posebnih karakteristika što ih imaju proizvodni odnosi u temeljnoj grani proizvodnje, na kojoj počiva čitavo društveno uređenje u tom razvojnom razdoblju; 4. Nijedna društveno-ekonomska formacija ne može se pojaviti u svojem »čistom« vidu; 5. Pojedina konkretna društva u svojem razvitku ne prolaze kroz svaku društveno-ekonomsku formaciju odnosno prijelazni period¹⁵ i 6. Za odluku o tome kako ćemo klasificirati određenu razvojnu etapu nekoga konkretnoga društva mjerodavna je iskustvena verifikacija podudarnosti njezinih osnovnih elemenata kakvi postoje u stvarnosti, s onima odnosne komponente u shemi društvenog razvitka. Prema tome, »naše shvaćanje historije je prije svega rukovodstvo pri izučavanju, a ne poluga za konstruiranje na hegelijanski način.«¹⁶

III

Ako se u svjetlu navedenih premisa analizira pojam robovlasničke društveno-ekonomske formacije na temelju utvrđenih povijesnih podataka, nužno

¹² Pod određenim uvjetima on može biti i trovrstan kao što je to bio slučaj u Rusiji potkraj XIX i u XX stoljeću, kada su se u njoj nalazili u sukobu elementi feudalizma, ukinutog 1861. oslobađanjem kmetova, politički izraženi u carskom »samoderžaviju«, s kapitalističkim elementima, nosilac kojih je bila buržoazija, i s proleterskim revolucionarima (O. Mandić, Oktobar u svjetlu opće zakonitosti prijelaznih epoha, *Revija*, Osijek, 1968, br. 1, str. 85 i sl. Dalje citiram Oktobar...)

¹³ To je promaklo Engelsu kad je preuzimao Morganovu podjelu prvobitne zajednice. U konkretnim društvima na stupnju vojne demokracije ne prevladavaju osnovne osobine prvobitne zajednice, jer sve jače nadiru osobine klasnoga društva kao proizvod procesa sve jačeg klasnog raslojavanja, koje je u mnogim slučajevima potencirano seobama odnosnih društava. (O. Mandić, Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, *HZ V*, 1952, br. 3—4, str. 234. i sl.)

¹⁴ O. Mandić, Oktobar..., str. 77. i sl.; Opća sociologija, str. 266. i sl.

¹⁵ Najčešći je takav slučaj bio kod nekih bivših kolonijalnih naroda, koji su iz formacije prvobitne zajednice ili razdoblja vojne demokracije (Srednja, Centralna i Južna Afrika, Australija) postali predmetom kapitalističke eksploatacije kolonijalnih velesila.

¹⁶ Pismo Engelsa K. Schmidtu od 5. VIII 1890. u: K. Marx — F. Engels, Izabrana djela, sv. II, str. 454.

je doći do spoznaje da takva iskustvena verifikacija stavlja pod pitanje samu opravdanost njegova postojanja i primjene.

Marx se ne služi pojmom robovlasničke društveno-ekonomske formacije, premda je on — kako smo to prije istakli — uveo u nauku sam sadržaj pojma društveno-ekonomske formacije.¹⁷ Govoreći o počecima klasnoga društva, Marx razlikuje »azijski način proizvodnje« od antičkog i germanskog načina proizvodnje. Azijski način karakterizira to da je »opština pravi stvarni vlasnik — dakle, svojina samo kao zajednička svojina na zemlji«, dok pojedinci nemaju privatnog vlasništva na zemlji, već samo posjed.¹⁸ Opština — »plemenska zajednica . . . pojavljuje se ne kao rezultat, već kao preduslov zajedničkog prisvajanja (povremenog) i korišćenja zemlje«. ¹⁹ Antički način proizvodnje suprotstavlja privatno vlasništvo na zemlji državnom, u rimskoj državi ager publicusu. Svaki je građanin načelno u isto vrijeme i subjekt prava vlasništva na svojem zemljištu i sudionik kolektivnog vlasništva na ager publicusu.²⁰ U germanskom načinu proizvodnje kolektivno je vlasništvo funkcionalna dopuna privatnoga — šume, pašnjaci, lovišta, vode tekućice i stajačice itd. pružaju privatnom vlasniku one prirodne proizvode koje ne može dobiti od svojeg zemljišta.²¹

Engels je prihvatio ovo gledište pridržavajući ga se sve do izlaska »Porijekla porodice, privatnog vlasništva i države«. ²² U ovom svojem radu on uopće ne spominje »azijski način proizvodnje« kao jedan od putova prijelaza iz besklasnog društva u klasno društvo. Ne znamo da li je on time potpuno revidirao svoje dotadašnje mišljenje ili je htio prikazati prijelaz iz »barbarstva« u »civilizaciju« samo u Evropi. Vjerojatnija je druga pretpostavka s obzirom na činjenicu da je Engels ostavio pojam o azijskom načinu proizvodnje u drugom i trećem svesku »Kapitala«, koje je on pripremio za tisak.²³ Pritom ne smijemo zaboraviti na apodiktičnu formulaciju iz »Njemačke ideologije« o tome da je u tom razdoblju »ropstvo bilo temelj čitave proizvodnje«²⁴ koja je diametralno suprotna koncepciji azijskog načina proizvodnje. Na taj se način kod Engelsa ispoljava određeno kolebanje, to više kad se ima na umu da je svojim izlaganjem u »Porijeklu porodice . . .« dao poticaj stvaranju pojma o robovlasničkoj društveno-ekonomske formaciji kao o nužnoj etapi društvenog razvitka.

¹⁷ Vidi bilješku broj 9.

¹⁸ K. M a r k s, Epohe ekonomske formacije društva, Beograd 1957, str. 14.

¹⁹ Kao gore, str. 6.

²⁰ Za Marxa rimsko društveno uređenje pruža »najdotjeraniju« pojavu antičkog načina proizvodnje. »Preduslov za prisvajanje zemlje ostaje ovde da pojedinac bude član opštine, ali kao član opštine on je privatni vlasnik« (Kao gore, str. 9).

²¹ Kao gore, str. 13.

²² To je djelo bilo publicirano god. 1884. Engels spominje azijski način proizvodnje u »Anti Dühringu« 1877.

²³ K. Marx — F. Engeljs, Sočinenija, sv. III, str. 22.

²⁴ Drugi je svezak Kapitala izašao god. 1885, tj. najviše godinu dana poslije »Porijekla porodice, privatnog vlasništva i države«. Treći je svezak ugledao svijet god. 1894.

Ta je koncepcija postala predmet mnogih kritika.²⁵ One su se u velikoj većini temeljile na Marxovu shvaćanju azijskog načina proizvodnje i na njegovoj nespojivosti s njome.

Teško je otići se dojmima da se mnoge od tih kritika u većoj mjeri temelje na argumentima, koji predstavljaju više ili manje subjektivne interpretacije Marxove koncepcije. Ove interpretacije u većoj ili manjoj mjeri apstraktnoga karaktera, nastoje da utvrde što je Marx mislio ili da protumače ono što je on htio kazati. Drugim riječima, neki se kritičari služe metodom koja ima neke sličnosti s onom što je pravници nazivaju dogmatskom. Za tu metodu polazna je točka pravni propis i pravna situacija koju on određuje u povezanosti s drugim propisima u istoj pravnoj grani. Dosljedna primjena te metode konačno dovodi do krajnje konzekvencije »Dura lex, sed lex«.²⁶

Dogmatska metoda u pravu odbija svaki onaj aspekt činjeničnog stanja koji ne bi bio pravnog karaktera, tj. koji ne bi bio unaprijed predviđen u nekom pravnom propisu.

Nešto slično događa se prilikom kritike kojoj je predmet pojam o robovlasničkoj društveno-ekonomskoj formaciji. Mnogi se kritičari zaklanjaju za Marxom, pozivaju se na njegove misli i sve svoje argumente temelje na subjektivnoj interpretaciji njegovih misli, ne postavljajući pitanje da li pojam robovlasničke društveno-ekonomske formacije uopće ima neki oslonac u konkretnosti društvenih zbivanja. Drugim riječima, valja upitati da li taj apstraktni pojam zbilja predstavlja uopćavanje nekih zajedničkih aspekata društava, koja se nalaze na tom određenom stupnju razvitka proizvodnih odnosa. U svoje je vrijeme Lenjin rekao u »Što su to 'prijatelji naroda' i kako oni ratuju protiv socijal-demokrata?« ovo: »... analiza materijalno-društvenih odnosa odmah je dala mogućnost da se zapazi ponovljivost i uopće uređenja raznih zemalja u isti osnovni pojam društvene formacije.«²⁷

Iz ove Lenjinove misli slijedi zaključak da pomoću iskustvene verifikacije treba ustanoviti da li neki proizvod uopćavanja odgovara konkretnim društvenim činjenicama iz kojih je on navodno izveden. Glavno je pitanje, dakle, da li pojam robovlasničke društveno-ekonomske formacije ima svoj izvor u određenim aspektima stvarnih društvenih zbivanja. Pritom, neka nam bude dopušteno ovo svetogrđe da je u odnosu na sam problem zapravo irelevantno da se tom pojmu suprotstavlja Marxovo shvaćanje o azijskom načinu proizvodnje. I to zato što je takvo pozivanje na Marxa argumentum ad hominem — ako ne pri-

²⁵ Kod nas se tim problemom periodizacije i, posebno, onim robovlasničke društveno-ekonomske formacije bavio B. Đurđev — O takozvanim najopštijim zakonima razvitka društva, *Pregled*, Sarajevo, 1955, br. 10 i 11—12; Teoretske osnove periodizacije u istoriji i periodizacija opšte historije, *Historijski pregled*, Zagreb, 1958, br. 3—4; Zur Streitfrage über die Periodisierung der Weltgeschichte, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, sv. XI, 1960; Prilog pitanju zakonitosti u razvitku čovečanstva do moderne civilizacije, *Jugoslavenski istorijski časopis*, Beograd, 1963, br. 1. Vidi također O. Mandić, Uvod u sociologiju, str. 231; Opća sociologija, str. 239. i sl.

²⁶ »Oštar zakon, ali zakon« — načelo pred kojim — prema dogmatskoj metodi — valja da uzmakne svaki pokušaj da se ublaži primjena pravnog propisa u duhu čovječnosti.

²⁷ V. Lenjin, *Sočinenija*, sv. I, str. 123.

hvatiš taj argument, nisi marksist. Pritom se valja sjetiti dviju stvari. Prva je Marxova boutade, da on sam nije marksist.²⁸ Druga je poznata uzrečica — *Amicus Plato, sed magis amica veritas*.²⁹ Takvu »veritas« u naučnom smislu može dočarati samo usporedba apstraktnih pojmova s konkretnim činjenicama iz kojih su oni izvedeni ili iz kojih bi trebalo da su izvedeni. Ako se te dvije komponente naučne istine *ne* podudaraju, valja žrtvovati apstrakciju. A Marxovo mišljenje može pritom služiti kao metodologijski putokaz, koji će naći teorijsko opravdanje u vlastitoj podudarnosti s konkretnim činjenicama, na koje se primjenjuje.

Nije problem u tome da se komentiraju Marxovi zaključci i da se navlače na konkretne činjenice pomoću interpretiranja. Nasuprot tome važna je metoda kojom je Marx došao do tih zaključaka. Nju treba primijeniti na konkretne činjenice da bi se iz ovih izveli i na istim činjenicama provjerili apstraktni zaključci.

IV

Pojam društveno-ekonomske formacije robovlasništva pretpostavlja dvije alternative. Ili su u *svim* granama proizvodnje robovi *glavna* proizvodna snaga ili su oni to u onoj *osnovnoj* grani koja svojim postojanjem i razvitkom *uvjetuje* opstanak čitavoga društva i njegova ustrojstva — a to je u Antici poljoprivreda.

Iz te premise proizlazi metodologijski zaključak da ne može biti govora o ropstvu kao karakteristici čitavoga društvenog uređenja ako konkretna povijesna analiza načina proizvodnje u konkretnim društvima pokazuje protivno, tj. da u poljoprivredi kao osnovnoj grani proizvodnje robovi nisu glavna proizvodna snaga. Stoga se metodologijski zadatak, koji se postavlja u vezi s primjenom iskustvene verifikacije sastoji u tome da se ustanovi tko su bili neposredni proizvođači u antičkoj poljoprivredi. To znači da treba uzeti u razmatranje konkretne činjenice da se ustanovi tko je stvarno obrađivao zemlju,³⁰ pod kojim je uvjetima to radio i u kojem se odnosu nalazio s pravnim ili ekonomskim vlasnikom zemljišta. Utvrđivanje tih osnovnih činjenica u konkretnim društvima pružit će materijal na temelju kojega će biti moguće da se odredi postoje li činjenični preduvjeti za pojam robovlasničke društveno-ekonomske formacije.

Pored toga valja voditi računa o još jednom metodologijskom aspektu. A to je sam sadržaj pojma rob. Udara u oči činjenica da u nekim zemljama, kao što su npr. države na teritoriju Kine za nekih razdoblja svojeg razvitka, postoji velik broj izraza kojima se označuju određeni oblici zavisnosti neposrednog proizvođača o korisniku poljoprivrednog zemljišta. U razdoblju Šan

²⁸ Pismo Engelsa K. Schmidtu u: K. Marx — F. Engels, Izabrana djela, sv. II, str. 454.

²⁹ Prijatelj si mi, Platone, ali mi je istina još veća prijateljica.

³⁰ Pritom valja imati na umu da javni radovi, koji usavršavaju poljoprivredu, npr. izgradnja irigacijskog sistema i njegovo održavanje, nemaju primaran, već akcesoran karakter. On opredjeljuje opseg poljoprivrednih površina i stupanj njihovog fertiliteta, ali ne uvjetuje samo postojanje poljoprivrede u dolinama velikih rijeka Egipta, Mezopotamije i Kine.

(do XII st. pr. n. e.) postojalo je više hijeroglifa koji su svi prevedeni izrazom rob³¹ iako među njima postoje značajne razlike.³² Isti je slučaj u razdoblju Čžou (XII do VIII st. pr. n. e.)³³ i »Zaraćenih carstava« (V do III st. pr. n. e.).³⁴ Ovo mnoštvo naziva upućuje na to da je bilo mnogo kategorija »robova« i da su između tih kategorija postojale razlike.

S obzirom na tu činjenicu valja imati na umu Marxovu opasku iz nacrtu za »Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie« kada govori o vlasništvu, koje ima »različite oblike prema uslovima proizvodnje«. On spominje »ropstvo, kmetstvo itd., gdje se sam radnik pod prirodnim uslovima proizvodnje pojavljuje kao treća individua ili zajednica (to, na primjer, nije slučaj kod ropstva Orijeanta uzetog uopšte, već samo sa evropskog point of view«).³⁵ To »evropsko« gledište ne treba, dakle, uopćavati i protezati ga na društvene činjenice nastale djelovanjem drugih uvjeta mjesta i vremena.

U toj »evropskoj« konfiguraciji rob je stvar, lišena svih prava, koju »robovlasnik može prodati, kupiti, ubiti kao blago«.³⁶ Ovakvo je shvaćanje u biti točno — dosta je sjetiti se kazne »ad muraenas«, koju su rimski bogataši primjenjivali na neposlušne robove. U »evropskom« shvaćanju rob je živa stvar, predmet prava vlasništva svojeg gospodara, koji može po svojoj volji raspolagati njime i iskorištavati njegovu radnu snagu i umijeće.

Postavlja se, dakle, pitanje da li konkretne društvene činjenice iz povijesti pojedinih zemalja upućuju na to da je u antičkom razdoblju razvitka pojedinih zemalja ropstvo kao odnos između vlasnika sredstava za proizvodnju i neposrednog proizvođača prevladavalo u svim proizvodnim granama, a naročito u onoj osnovnoj i glavnoj — poljoprivredi.

Ako se, slijedeći tradiciju, počne s Egiptom, dobiva se ovakva slika. Vlasnik zemljišta u državi je faraon — odnosno sama država, koja ustupa na uživanje pojedine zemljišne komplekse hramovima i pojedincima zajedno s onima koji ih obrađuju. Temelj egipatskoga društva za čitava njegova postojanja

³¹ Vsemirnaja istorija, Moskva 1956. sv. I, str. 444. Konkretni se podaci najviše citiraju iz tog djela s obzirom na činjenicu da njegovi pisci konzekventno zastupaju gledište o robovlasničkoj društveno-ekonomskoj formaciji, pri čemu se događa da trpe činjenice, koje oni sami ne mogu zanijekati. Na taj način u tom djelu dolazi do izvjesnih proturječnosti koje dokazuju problematičnost upotrebe pojma o robovlasničkoj društveno-ekonomskoj formaciji.

³² »Hijeroglif 'čenj', kako se čini, označavao je zarobljenike koji su pokorni i smireni i koji su doduše pretvarani u robove, ali su se u vezi sa svojom pokornošću isticali među ostalim robovima dobivajući službene funkcije, naročito nadzor nad drugim robovima. Odatle potječe kasnije značenje znaka 'čenj' — sluga, činovnik« (Vsemirnaja istorija, sv. I, str. 444). Potreba da se ta kategorija robova označi posebnim hijeroglifom upućuje na to da ona nije identična s drugim njihovim kategorijama, za koje opet postoje posebni hijeroglifi.

³³ Vsemirnaja istorija, sv. I, str. 610.

³⁴ Kao gore, sv. II, str. 462.

³⁵ Epohe . . . , str. 25 (Potertao K. Marx).

³⁶ Staljin, Voprosy leninizma, str. 555. To je u osnovi točno za robove koji se nalaze u privatnom vlasništvu. Ali i u Evropi, napose u Rimu, kojega društveno uređenje čini predložak za određivanje pojma o ropstvu, ima značajnih razlika u položaju robova. Servi publici — državni robovi nisu objekti pravnih odnosa, već subjekti, kojima pravno uređenje priznaje pravo testamentarnog raspolaganja polovicom svojeg peculiuma u slučaju smrti. Slično je u poljoprivredi sa servi casati, koji su prijelazni oblik na kolonat.

bilo je seljaštvo, koje je živjelo u proizvodnim kolektivima — seoskim općinama.³⁷ Taj društveni oblik bio je temelj proizvodnje za Staroga i Srednjega carstva. Robovi su bili vlasništvo države, te ih je ona stavljala na raspolaganje općinama, nomama, a i slobodnim pojedincima.³⁸ Čitavo to golemo poslovanje u poljoprivredi, bez obzira na to u čijem se posjedu nalaze pojedini kompleksi obradivog zemljišta, nadzire administracija za čitava trajanja egipatske države, zato da bi se utjerale dažbine i rasporedila renta. U Srednjemu carstvu, kad se organizacija seoskih općina nalazila u procesu raspadanja, ti seljaci stupaju u podložnički odnos prema državi, hramovima i bogatim zemljoposjednicima. Na napuštenim su se zemljištima ponegdje naseljavali robovi s obavezom da svojem gospodaru daju naturalnu rentu.

U Novom carstvu taj je proces kulminirao u ustanovi »državnih poljoprivrednika« — seljaka zavisnih od države, hramova, vojnih osoba i drugih zemljišnih posjednika, kojima treba da daju naturalnu rentu uz povremenu obavezu kuluka, naročito u vezi s održavanjem irigacijskog sistema. Još postoji organizacija po seoskim općinama, koje odgovaraju za obaveze svojih članova.³⁹

Gledano u cjelini, egipatska se poljoprivreda nije služila robovima kao glavnom proizvodnom snagom, već su to bili seljaci povezani u seoskim općinama. Robovi su se nabavljali u ratovima, a služili su kao radna snaga u javnim radovima — gradnji irigacijskog sistema i njegovu održavanju, gradnji hramova i drugih javnih zgrada, u eksploataciji rudnika, izgradnji cesta, u riječnom i morskom prometu. Važna uloga pripada robovima u državnoj administraciji i u organizaciji hramova, gdje su vršili pomoćne funkcije. Analogno tome, oni su također bili kućna posluga slobodnih i bogatih Egipćana. I, na kraju, u zanatskim radionicama robovi su bili glavna proizvodna snaga.

Osnovna linija razvitka staroegipatske privrede išla je za time da održava seljaštvo vezano uz zemlju i organizirano u seoskim općinama.⁴⁰ Tokom razvitka druge privredne aktivnosti kao što su obrt i promet ili pomoćne kao održavanje irigacijskog sistema, mogli su zadovoljavati svoje sve veće potrebe za radnom snagom samo pomoću robova, jer se seljaci nisu smjeli odvajati od zemlje, koja je državno vlasništvo. Isto tako i za druge društvene aktivnosti, kao što je to rad u kućanstvu, nisu se smjele odvajati osobe seljačkog podrijetla kojima je glavni zadatak obrađivati zemlju. Prema tome u starom Egiptu neposredni proizvođači u glavnoj grani proizvodnje bili su seljaci, koji su radili pod nadzorom države i općinske administracije.

³⁷ Vsemirnaja istorija, sv. I, str. 147.

³⁸ Historija čovječanstva, Zagreb 1967, sv. II, Stari svijet, knj. I, str. 248.

³⁹ Vsemirnaja istorija, sv. II, str. 240.

⁴⁰ »Poznata je važnost poljoprivrede i zemljišnog posjeda kod svakoga primitivnoga sjedilačkog društva... i veliko štovanje što ga je uživala poljoprivreda u odnosu na druga zanimanja koja su se bez daljnega smatrala kao sramotna za svakoga ili barem nepreporučljiva za politički uzdignute slojeve bez ikakvog obzira na činjenicu da su veoma unosna.« G. Tibiletti, Lo sviluppo del latifondo in Italia dall' epoca Graccana al principio dell' Impero, *Relazione del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, Firenze 1955, sv. II, str. 237—238.

Slična je bila društvena konfiguracija u Mezopotamiji. Poljoprivredne i druge površine bile su pretežno⁴¹ u državnom vlasništvu od samih početaka državnosti na tom području,⁴² a obrađivali su ih najprije slobodni, a u kasnijim epohama zavisni seljaci uz obavezu naturalne rente. Robovski rad se iskorištavao u građevinskim i irigacijskim pothvatima.⁴³ Štoviše, s količinskim povećanjem poljoprivrede nedostatak radne snage se ne pokriva zarobljenicima, pretvorenim u robove, već najamnim radnicima iz slojeva siromašnih seljaka.⁴⁴ Kućna posluga i zanatski radnici su robovi kao i u Egiptu. U asirskoj i babilonskoj državi nastavljen je ovaj pravac razvitka. Značajno je u novobabilonskom carstvu da »robovi« u zanatstvu i trgovini imaju poseban položaj. Ne samo da imaju pravo voditi radnje i sklapati pravne poslove, nego su čak mogli imati vlastite »robove«.⁴⁵ Oni su, dakle, bili pravni subjekti, s obavezom da svojem »vlasniku« daju godišnju rentu. Njihov je položaj mnogo sličniji slobodnjacima u evropskim društvenim sistemima Antike negoli robovima, pa, stoga, predstavljaju daljnji dokaz protiv mehaničke upotrebe pojma »rob« za svaki oblik osobne zavisnosti u tom razdoblju. I u Babilonu postoji sistem u kojemu država daje zemljišne površine zajedno s neposrednim proizvođačima u posjed zaslužnim vojnim i građanskim službenicima kako bi od njihovog prihoda mogli uzdržavati sebe i plaćati državi određene dažbine.

Društveni sistemi što su se tokom tisućljeća izredali na području Kine, također pružaju mnogo sličnosti s prije navedenim. Za privredu velikih dijelova kineskog teritorija determinantna je činjenica da se nalaze u dolinama velikih rijeka. Seoska je općina i u Kini bila nosilac poljoprivredne proizvodnje od početaka država na njezinu teritoriju sve do nove ere.⁴⁶ U Kini dolazi do izražaja seljaštvo kao glavni poljoprivredni proizvođač, dok se na robovskoj radnoj snazi temelje one proizvodne grane koje zadovoljavaju nove potrebe što se javljaju u toku društvenog razvitka — u građevinarstvu, zanatstvu, stočarstvu i konjogojstvu i u rudnicima. Povremeno se robovi upotrebljavaju i u poljoprivredi.⁴⁷ Iako je mjestimice — kako se po svemu čini — u razdoblju Hanske dinastije (II—I st. pr. n. e.) dolazilo do stvaranja latifundija na kojima rade robovi,⁴⁸ one nisu imale većeg značenja⁴⁹ jer je proces raspadanja seoskih općina išao u mnogo većoj mjeri drugim tokom. Pojedini bogati zemljoposjednici prisvajali bi ili dobivali od države zemljišne površine zajedno s neposrednim proizvođačima, seljacima, tako da su pojedine seljačke obitelji po-

⁴¹ Za raspada općinskog vlasničkog sistema u Akadu (XXIII st. pr. n. e.) država preuzima zemljišno vlasništvo općina, ali im mora za njega dati naknadu (Vsemirnaja istorija, sv. I, str. 213).

⁴² Kao gore, sv. I, str. 201.

⁴³ Vsemirnaja istorija, sv. I, str. 202.

⁴⁴ Kao gore, sv. I, str. 213, 216, 218, 313.

⁴⁵ Kao gore, sv. I, str. 564.

⁴⁶ Kao gore, sv. I, str. 445, 610; sv. II, str. 459, 500.

⁴⁷ Pritom treba voditi računa o razlikama u položaju raznih kategorija »robova«, koje dobivaju svoj izraz u različitim nazivima, što je prije bilo istaknuto.

⁴⁸ Vsemirnaja istorija, sv. II, str. 499, 511, 513.

⁴⁹ Kao gore, sv. II, str. 499—500.

stale osobno zavisne od njih. Ukoliko na darovanim zemljištima nije bilo dosta neposrednih proizvođača, onda bi ih posjednici obrađivali pomoću najamnih radnika ili bezemljaša koji treba da daju naturalnu rentu.

Društveno uređenje država na teritoriju Indije pruža klasičan primjer za »azijski način proizvodnje«, jer se seoska općina, iako podvrgnuta izvjesnim promjenama, neprekidno održala od njezinih početaka pa sve do naših dana. Ropstvo je u Indiji postojalo, ali ga u poljoprivredi kao opće pojave nije bilo.⁵⁰ Robovska radna snaga upotrebljavala se u zanatstvu, a robinje su bila kućna posluga.⁵¹ Kada je riječ o robovima u Indiji, valja imati na umu da izraz »dasa« označuje i roba i slugu i da ima 15 značenja.⁵²

Povijesne činjenice iz drugih društava, izvanevropske i evropske Antike, koje zbog nedostatka prostora ne možemo nabrajati, pokazuju nam sličnu situaciju bez obzira na to da li je riječ o Izraelu, Iranu, Bosporskom carstvu, Iberiji (današnjoj Gruziji), Armeniji itd. Nigdje robovi nisu glavna proizvodna snaga u poljoprivredi, osnovnoj privrednoj grani svih država u Antici. Njihova radna snaga služi u sporednim privrednim granama, naročito u zanatstvu i u kućanstvu. Tako je i u grčkim državama i u pojedinim etapama rimske povijesti.

Ova zakonitost u društvenom životu države Antike dopušta samo dva izuzetka — Kartagu i Rim od II st. pr. n. e. do II st. n. e. Kartaga je kao država nastala u Sjevernoj Africi razvivši se od jedne fenikijske kolonije. Zaposjednuvši tada plodna područja, uprava kartaške države i njezini zemljišni posjednici u nedostatku radne snage vlastitog etničkog podrijetla nisu imali druge mogućnosti nego da organiziraju sistem latifundija s velikim brojem robova — ratnih zarobljenika.⁵³

Pod utjecajem Kartage koja je u svojim rukama držala zapadni dio Sicilije, nastojeći da zagospodari čitavim otokom, sistem latifundija se proširio onamo. Tu su ga zatekli Rimljani, osvojivši otok u II punskom ratu, te su ga primijenili na obradu ager publicusa.

Sistem latifundija s robovskom radnom snagom nastao je u Kartagi kao posljedica posebnog načina postanka i razvitka tog društva. Preuzeli su ga Rimljani u onom času svojega društvenog razvitka kada su bili na putu da zagospodare Sredozemnim morem i da pretvore više italjskih država u velesilu tadašnjeg svijeta. Da bi to postigli, trebalo je da reorganiziraju proizvodnju u osnovnoj ekonomskoj grani — poljoprivredi. To im je bilo potrebno da se stvori ekonomska podloga u obliku veće i jeftinije proizvodnje žita za javne i privatne potrebe. Zatim također da se proizvodi za tržište radi dobitka, a ne više za osobnu upotrebu.⁵⁴

⁵⁰ »Staroindijskoj ekonomici nisu svojstvene robovlasničke latifundije s velikim brojem robova . . .« (Vsemirnaja istorija, sv. II, str. 549).

⁵¹ Kao gore,

⁵² »Nekoje od ovih ne mogu se smatrati robovima u pravom smislu te riječi« (Vsemirnaja istorija, sv. II, str. 549).

⁵³ Vsemirnaja istorija, sv. I, str. 501—502; sv. II, str. 291.

⁵⁴ P. Rostovzev, *Storia economica e sociale dell' Impero Romano*, Firenze 1933, str. 1.

Kartaga i Rim u toku tri stoljeća jedini su izuzeci općem pravilu da su slobodni ili zavisni seljaci povezani u općinama ili u pojedinim velikim rodbinskim zajednicama — kao što su očinske velike porodice,⁵⁵ poliginijske velike porodice⁵⁶ i zadruge⁵⁷ ili pojedinci zavisni od zemljišnog posjednika — neposredni proizvođači u državama staroga i srednjega vijeka. Konkretni povijesni podaci pobijaju, dakle, Engelsa kada općenito tvrdi da se s ropstvom »pojavi prvi veliki rascjep društva na eksploatatorsku i eksploatiranu klasu« i da je »ropstvo prvi oblik eksploatacije, svojstven antičkom svijetu«. ⁵⁸ Iz navedenih činjenica, a i mnogih drugih, koje nije moguće navesti zbog nedostatka prostora, izlazi da je prvi oblik eksploatacije u klasnom društvu bio iskorištavanje slobodnih seljaka pomoću određenih dažbina, a zatim njihovo pretvaranje u zavisne kmetove, koji konačno u raznim društvenim uređenjima postaju *glabae adscripti*.

Ropstvo ima uvijek akcesorni karakter. Uposleni u poljoprivredi, robovi imaju pomoćne funkcije — izgradnju i održavanje irigacijskog sistema, ondje gdje je njegovo postojanje uvjet za poljoprivredu. U drugim proizvodnim granama ono se javlja relativno kasnije s porastom društvenih potreba koje treba zadovoljavati novim granama proizvodnje kao što su npr. zanatstvo, trgovina i promet. Najviše ih upotrebljavaju u javnim radovima, što ih organiziraju razne države, i u kućanstvu, što je opća pojava koja prati porast životnog standarda svih slojeva stanovništva, naročito onih bogatih.

S obzirom na tu akcesornost robovskog rada u sistemu proizvodnje najvećeg broja antičkih država, što ga inače poznaje i prvobitna zajednica,⁵⁹ i feudalizam,⁶⁰ i kapitalizam,⁶¹ ne možemo ga smatrati osnovnom i glavnom osobinom koja u takvoj mjeri karakterizira društvena uređenja tih država da bi determinirala njihovo povezivanje u pojmu robovlasničke društveno-ekonomske formacije.

⁵⁵ O. Mandić, Bračni odnosi i porodica u prvobitnoj zajednici, *HZ*, IV, 1951, str. 91: Indija, Stari Rim, Velikorusi, Kavkaz, neki afrički narodi.

⁵⁶ Židovi, Arapi, neki narodi u Zapadnoj Africi.

⁵⁷ Južni Slaveni, Španjolci, Mandetan i Ašanti u zapadnoj Africi.

⁵⁸ Porijeklo porodice . . . , str. 301.

⁵⁹ Robove je imalo indijansko pleme Činuka na sjevernom dijelu tihooceanske obale Sjeverne Amerike, neka indijanska plemena u Južnoj Americi i pleme Bataka na Sumatri. (H. Kunow, Opšta privredna istorija, Beograd 1957, sv. I, str. 115, 203. i sl. 292).

⁶⁰ Ropstvo kao ustanova postoji u državi Merovinga u Francuskoj do XII stoljeća. (Kunow, nav. dj., sv. II, str. 322; sv. III, str. 263) i u islamskim zemljama. Ovom prilikom nije naodmet sjetiti se činjenice da oznake za roba u mnogim zapadnoevropskim jezicima (engl. — the slave; franc. — l'esclave, njem. — der Sklave, tal. — lo schiavo, španj. — el esclavo) potječe od naziva Slaven. Ona upućuje na zaključak da je u ranom srednjem vijeku morao biti veoma velik broj robova — Slavena, kad je njihov etnički naziv postao oznaka za njihovo stanje.

⁶¹ Plantažno ropstvo u kolonijama evropskih velesila.

Zusammenfassung

ZUM PROBLEM DER SKLAVENHÄLTERISCHEN SOZIALÖKONOMISCHEN
FORMATION

Engels hatte darauf hingewiesen, dass man sich mit der Geschichte von neuem eingehend befassen müsse, was zu bedeuten hat, dass man die Errungenschaften der Geschichtswissenschaft einer Überprüfung im Lichte der ehemals bekannten und der neuen Tatsachen unterwerfen muss. Das gilt auch für das heute im Marxismus allgemein angenommene Entwicklungsschema der menschlichen Gesellschaft — die Urgesellschaft, die Sklavenhalterordnung, den Feudalismus und den Kapitalismus, sowie für die nach der Oktoberrevolution anhebende neue Epoche des Sozialismus. Diese wurde von Engels in seinem Werk »Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates« vorbereitet. Indem er Griechenland und Rom als Beispiel angab, kam er zu dem Schluss, dass jede Zivilisation mit der Sklaverei beginne. Ohne sich in dieses Problem zu vertiefen, nahm Lenin diese fehlerhafte Voraussetzung an und sprach nebenbei von einer sklavenhälterischen sozialökonomischen Formation. Die endgültige Redaktion dieses Begriffs sowie des gesamten Schemas der gesellschaftlichen Entwicklung gab Stalin.

Marx machte darauf aufmerksam, dass Abstraktionen, an und für sich genommen, von der wirklichen Geschichte losgelöst, gar keinen Wert haben. Analysiert man den Begriff der sklavenhälterischen sozialökonomischen Formation aufgrund konkreter geschichtlicher Angaben, muss man notwendigerweise zur Erkenntnis kommen, dass eine derartige empirische Verifikation die Berechtigung der Existenz dieses Begriffs sowie seine Anwendung in Frage stellt.

Die geschichtlichen Tatsachen zeigen, dass in der Landwirtschaft, dem grundlegenden Produktionszweig in der Antike, nicht die Sklaven die hauptsächlich produktive Kraft waren, sondern die mehr oder weniger an den Boden gebundene und in Dorfgemeinden organisierte Bauernschaft. So war es in Ägypten, Mesopotamien, China und Indien, sowie auch in anderen Gesellschaften des europäischen und des außereuropäischen Altertums. Die Arbeitskraft der Sklaven diente in nebensächlichen Wirtschaftszweigen, besonders im Gewerbe, Handel, Verkehr und Haushalt.

Von dieser Regel gibt es nur zwei Ausnahmen — Karthago und Rom vom 2. Jh. v.u.Z. bis zum 2. Jh. u.Z. Das Latifundien-System mit Sklaven als Arbeitskraft war in Karthago entstanden als Folgeerscheinung der speziellen Entstehungsart und der Entwicklung dieser Gesellschaft in Afrika. Die Römer übernahmen es und wendeten es bei der Bestellung des Ager publicus an, als sie auf dem Wege waren, sich in eine Grossmacht der damaligen Welt zu verwandeln. Um das zu erreichen, mussten sie die Landwirtschaft reorganisieren, mit dem Ziel einer grösseren und billigeren Getreideerzeugung für öffentliche und private Bedürfnisse. Karthago und Rom waren im Laufe von drei Jahrhunderten die einzigen Ausnahmen von der allgemeinen Regel, dass die freien oder die abhängigen, in Gemeinden oder in grossen Sippengemeinschaften verbundenen Bauern die unmittelbaren Produzenten in den Staaten des Altertums und des Mittelalters waren. Die Sklaverei hat immer akzessorischen Charakter. Mit Rücksicht auf diese Akzessorität der Sklavenarbeit im Produktionssystem der grössten Anzahl der antiken Staaten, ist es nicht möglich, sie als Grund- und Haupteigenart zu betrachten, die in solchem Masse die Gesellschaftsordnungen dieser Staaten kennzeichnet, dass sie ihre Verbundenheit in dem Begriff der sklavenhälterischen sozialökonomischen Formation bestimmen würde.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

ŠIDAKOV ZBORNIK

*U povodu 75. godišnjice života
prof. dra Jaroslava Šidaka
i 30. godišnjice njegova uređivanja
»HISTORIJSKOG ZBORNIKA«.*

Redakcijski odbor

MIRJANA GROSS

IVAN KAMPUŠ

BOGDAN KRIZMAN

JOSIP LUČIĆ

HRVOJE MATKOVIĆ

BERNARD STULLI

Glavni i odgovorni urednik

MIRJANA GROSS

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE

